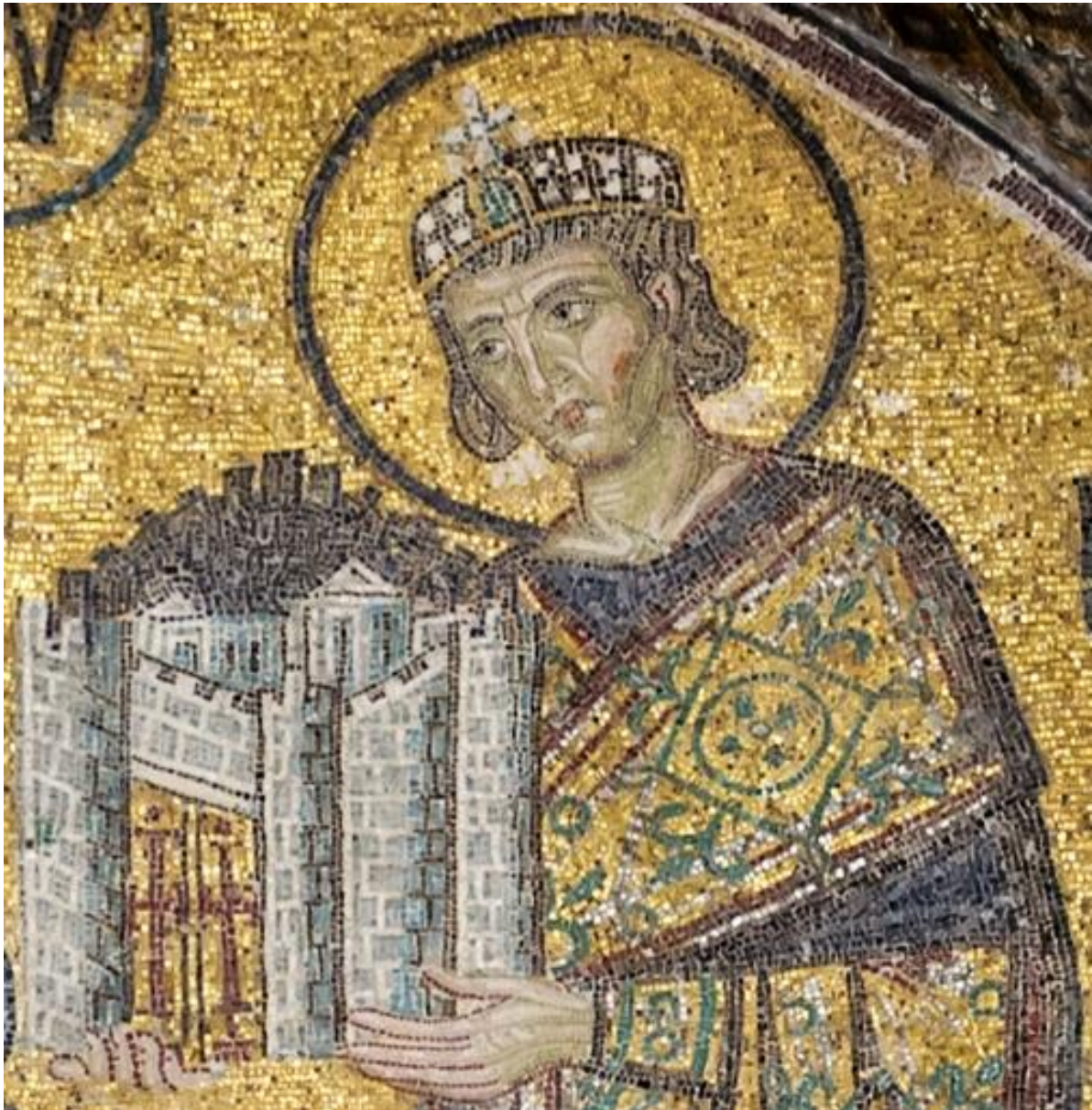

Constantijn de Grote

De representatie van keizer Constantijn in Rome, Jeruzalem & Constantinopel

Bachelorwerkstuk

Simon Bons (S4351681)

13-06-2016

Inhoud

Status Quaestionis.....	3
Rome	7
Jeruzalem.....	14
Constantinopel	22
Conclusie	30
Bibliografie	31
Bijlagen	35

Status Quaestionis

Keizer Constantijn (280-337) is een van de meest besproken historische persoonlijkheden van Europa. Het zal duidelijk zijn dat Constantijn een affiniteit had met het christendom, maar hoe wilde hij zich laten representeren via de kerkbouw binnen het Romeinse Rijk? Tussen de manier van representeren ten aanzien van de verschillende steden zat een groot verschil. Dit kwam doordat Constantijn verschillende belangen had bij verschillende groeperingen. De auteurs die deelnemen aan het historiografische debat over de representatie van keizer Constantijn zouden het Hippodroom in Constantinopel kunnen vullen. Dit is een debat waar menigeen zijn levenswerk van zou kunnen maken, maar de hoofdlijnen van het historiografische debat staan in deze status quaestionis centraal.

Bijna iedere mogelijke uiting van Constantijn wordt onder de loep genomen door historici en gepresenteerd voor een deskundig publiek. Hoewel de boog van Constantijn in Rome verderop in dit verslag niet zal worden besproken, zijn de woorden op de inscriptie van de boog een perfect voorbeeld van de hevige discussie die er rondom deze keizer is. Op de inscriptie stond: *'...door goddelijke inspiratie'*.¹ De Zwitserse cultuurhistoricus Jakob Burckhardt schreef in zijn boek *The Age of Constantine the Great* (1853) het volgende: *'...but underneath these words an earlier reading is to be distinguished, "by the nod of Jupiter Optimus Maximus." Probably the change was introduced for the occasion of the Emperor's first inspection of the inscription when his religious position had been more definitely determined. The original reading can only show that immediately after the victory nothing else was known than that the Emperor was a Roman pagan.'* Naast het feit dat Burckhardt de figuren op de boog van Constantijn afstotelijk vond, dacht hij dat Constantijn een berekende politicus was die zijn macht wilde consolideren.²

Een aantal jaren na Burckhardt schreef de Duitse historicus Otto Seeck het boek *Geschichte des Untergangs der antiken Welt* (1920-23). Het nationalisme stond centraal in de jaren 1920, waardoor nationale helden belangrijke figuren werden. Deze helden konden iets aan de nationale staat toevoegen. Volgens Seeck was Constantijn een product van zijn eigen wereld. In deze visie komt het religieuze component al meer naar voren; Constantijn werd door Seeck voorgesteld als een militaire held die zichzelf zag als een vertegenwoordiger van God op aarde. Seeck noemt Constantijn in het eerste hoofdstuk zelfs een *Kriegsheld*.³

¹ William Storage, 'The Arch of Constantine', *rome101.com* <<http://www.rome101.com/Topics/ArchConstantine/>> [geraadpleegd op 10-06-2016].

² Jakob Burckhardt, *The Age of Constantine the Great* (New York, 1853), 220, 274; Noel Lenski, *The Cambridge Companion to the Age of Constantine* (Cambridge, 2006), 7.

³ Otto Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt* (Berlijn, 1922), 56; Lenski, *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, 8.

Anders dan Burckhardt schreef de Britse historicus Norman Baynes in zijn boek *Constantine the Great and the Christian Church* (1929) dat Constantijn zich in eerste instantie met tegenzin bekeerde tot het christendom, terwijl hij later een toegewijd christen werd: ‘... he regarded himself definitely as a Christian.’⁴ Door de religieuze motivatie liet Constantijn het Romeinse Rijk steeds meer richting het christendom gaan. Het christendom was volgens Baynes te ontdekken in de representatie van Constantinopel dat in 330 werd gesticht.⁵

Vervolgens werkte de Hongaarse historicus Andreas Alföldi in het artikel *On the Foundation of Constantinople* (1947) het punt van Baynes nog verder uit. Constantinopel was volgens Alföldi een christelijke stad in tegenstelling tot Rome; het christendom in Constantinopel was een tegenwicht ten opzichte van het heidense Rome.⁶ Hoezeer ook het woord ‘heiden’ een constructie is van het christendom, moet worden gezegd dat het woord in dit verslag slaat op ‘niet-christenen’.

Na de Tweede Wereldoorlog richtte het debat zich op het verschil tussen de politieke en religieuze motivatie van Constantijn. Helden waren niet meer populair, omdat de nationalistische helden hun steentje hadden bijgedragen aan de ellende van de Tweede Wereldoorlog. Het debat bakende zich meer af naarmate er zich in West-Europa sinds de jaren 1960 een ontkerkelijking vormde. Ondanks dat het debat tussen religie en politiek in volle gang was, zochten auteurs na de jaren 1960 naar een alternatief tegenover het verhaal dat Constantijn een christelijke keizer zou zijn. De Duitse architectuurhistoricus Richard Krautheimer stelt in zijn boek *Three Christian Capitals* (1983) dat Constantijn het christendom bewust in de Romeinse staat voor zijn eigen politieke gewin liet inlijven.⁷ Daarenboven schreef de Britse historicus David Hunt in het artikel *Constantine & Jerusalem* (1997) dat de kerkbouw in Jeruzalem bepalend was voor de politieke boodschap van keizer Constantijn.⁸ Beide auteurs zochten het alternatieve verhaal via de politieke en historische context.

Naarmate de jaren vorderden nuanceerde het historiografische debat zich steeds meer. De Amerikaanse kunsthistorica Sarah Bassett schreef over het beeld van Constantinopel in het boek *The Urban Image of Late Antique Constantinople* (2004). Bassett ziet Constantijn als een keizer die het christendom groter wilde maken jegens het

⁴ Norman Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church* (Londen, 1929), 95; Lenski, *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, 8–9.

⁵ Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church*, 30.

⁶ Andreas Alföldi, ‘On the Foundation of Constantinople: A Few Notes’, *The Journal of Roman Studies* 37:1-2 (1947), 10–16, alhier 15–16.

⁷ Richard Krautheimer, *Three Christian Capitals* (Londen, 1983), 3.

⁸ David Hunt, ‘Constantine and Jerusalem’, *The Journal of Ecclesiastical History* 48:03 (1997), 405–424, alhier 419.

heidendom binnen Constantinopel. Er waren wel heidense gebouwen binnen Constantinopel, maar de kerkbouw kreeg het voordeel.⁹

Daarnaast schreef de Amerikaanse archeoloog Ross Holloway in hetzelfde jaar het boek *Constantine & Rome* (2004) waarin hij verschillende kerken en heidense gebouwen in Rome over Constantijn aan bod laat komen. Holloway stelt dat Constantijn enerzijds een Romeinse keizer bleef die zich aan de heidense verplichtingen hield, terwijl hij anderzijds de patroon van het christendom was. Constantijn speelde een dubbelrol. Het beeld van Holloway wordt gevormd door zowel de christelijke als de heidense representatie in Rome. In dit geval zag Holloway Constantijn als een politiek figuur die het rijk voor zichzelf wilde winnen.¹⁰

Ten slotte stelt de Duitse historicus Klaus Martin Girardet in zijn boek *Der Kaiser und sein Gott* (2010) dat keizer Constantijn de intentie had om geleidelijk het heidendom plaats te laten maken voor het christendom. Er zit volgens deze visie een soort plan achter de *Christianisierungspolitik* van Constantijn.¹¹

Wat opvalt, is dat het debat over de representatie van Constantijn uiteenloopt, hoewel de meeste hedendaagse auteurs richting de politieke context van keizer Constantijn lijken te bewegen. Ondanks dat er na de jaren 1960 een sterk alternatief verhaal ontstond, staan de meeste auteurs open voor nuances op religieus vlak. De auteurs zijn vooral bezig geweest met het interpreteren van het gedrag en de context waarin keizer Constantijn leefde. Bij dit onderwerp is het belangrijk om de diepte in te gaan, omdat er veel geschreven is over deze populaire keizer. Het leek mij daarom verstandig om dit onderzoek te richten op de representatie van het christendom in de drie steden van het Romeinse Rijk: Rome, Jeruzalem en Constantinopel. De drie steden worden in het moderne wetenschappelijke debat afzonderlijk genoemd, maar dit verslag probeert tussen deze specifieke steden tot een synthese te komen. Het verschil in representatie zou iets kunnen zeggen over de politieke en/of religieuze motivatie van Constantijn.

Centraal in dit verslag staat wat voor een beeld keizer Constantijn van zichzelf wilde neerzetten omtrent zijn representatie in Rome, Jeruzalem en Constantinopel. Het accent zal hierbij liggen op de kerkbouw. In het eerste hoofdstuk zal er worden gekeken naar de stad Rome, het tweede hoofdstuk zoomt in op de stad Jeruzalem en het derde hoofdstuk zal de representatie van de kerkbouw in Constantinopel bespreken. In ieder hoofdstuk zullen drie aspecten worden toegelicht: 1) de aspecten van de representatie, 2) de doelen en overwegingen van de representatie, 3) de synthese van het hoofdstuk.

⁹ Sarah Bassett, *The urban image of late antique Constantinople* (Cambridge, 2004), 14–15, 34–35.

¹⁰ Ross Holloway, *Constantine & Rome* (Yale, 2004), ix–x, 2–3, 18.

¹¹ Klaus Girardet, *Der Kaiser und sein Gott: das Christentum im Denken und in der Religionspolitik Konstantins des Grossen* (Berlijn, 2010), 162–163.

Als eerst zal Rome aan bod komen, omdat Rome van oudsher de hoofdstad van het Romeinse Rijk was.

Rome

Het christendom begon zich vanaf de tweede helft van de eerste eeuw te vestigen in de stad Rome. In de eeuwen daarna ging het christendom zich steeds meer binnen het Romeinse Rijk vestigen. Toen keizer Constantijn ten tonele verscheen, sympathiseerde ongeveer één derde van de Romeinse bevolking met het christendom.¹² Het christendom won steeds meer terrein binnen het Romeinse Rijk; de kerken werden steeds rijker doordat mensen bezittingen nalieten aan de christelijke gemeenten.¹³ Rondom de stadsmuren van Rome was er sprake van een christelijke gemeenschap.¹⁴ Waar de christenen zich vóór de komst van Constantijn vestigden in kleine huiskerken, werden er tijdens het keizerlijke ambt van Constantijn grote kerken gebouwd ten behoeve van de christelijke gemeenschap.¹⁵ In dit hoofdstuk zal centraal staan hoe en voor welke groepen Constantijn zich representeerde met betrekking tot de kerkbouw in Rome. De volgende drie maatschappelijke groepen worden besproken: de keizerlijke familie, de aristocratie en het Romeinse volk. De nuancering is dat er binnen deze groepen verschillen bestaan.

Constantijn wordt door Eusebius van Caesarea voorgesteld als een vroom kerkenbouwer die het licht heeft gezien na de slag van de Milvische brug. Eusebius was de vierde-eeuwse biograaf van Constantijn en tevens de bisschop van Caesarea.¹⁶ Eusebius zei bijvoorbeeld dat de nieuwe wetten van Constantijn aan de ene kant zorgden voor een afbreuk van het polytheïsme, terwijl ze aan de andere kant de kerken van het christendom bevoordeelden. Eusebius gaf over de verspreiding van de wetten het volgende aan:

His own personal piety induced the emperor to devise and write these instructions to the governors of the several provinces. (Vita Constantini, 2.45.1)¹⁷

Constantijn zou deze wetten aan meerdere provincies hebben gegeven. Het is de vraag of dit beeld representatief is voor de werkelijke situatie, omdat dit hoofdstuk zal laten

¹² Richard Krautheimer, *Rome: Profile of a City, 312-1308* (New Jersey, 1980), 18, 19.

¹³ Luuk de Blois en Robartus Johannes van der Spek, *Een kennismaking met de oude wereld* (Bussum, 2012), 278.

¹⁴ Holloway, *Constantine & Rome*, 58, 61, 71–73; Krautheimer, *Rome: Profile of a City, 312-1308*, 3.

¹⁵ Sible de Blaauw, 'Constantijn als kerkenbouwer', in: Olivier Hekster en Corjo Jansen (red.), *Constantijn de Grote: traditie en verandering* (Nijmegen, 2012), 82; Holloway, *Constantine & Rome*, 62, 67; Mark Johnson, 'Architecture of Empire', in: *The Cambridge Companion to the Age of Constantine* (Cambridge, 2006), 278–297, 279, 282.

¹⁶ Timothy Barnes, 'Eusebius of Caesarea', *The Expository Times* 121:1 (2009), 1–14, alhier 3.

¹⁷ Eusebius, *Life of Constantine*, vert. A.C. McGiffert (New York, 1890), 772.

zien dat het christendom in Rome subtiel aanwezig was. Eusebius had als bisschop van Caesarea zijn eigen christelijke motieven om Constantijn te laten overkomen als een vroom christen.¹⁸ Maar hoe representeerde Constantijn zich op de kerkbouw binnen Rome? Drie elementen zullen hier centraal staan: 1) de legitimatie van de macht, 2) de invloed op de gemeenschap van het christendom en 3) de reactie van de omgeving. Deze drie elementen hangen nauw met elkaar samen.

Constantijn had te maken met de baten en de lasten van het keizerschap. Als (mede)keizer van het Romeinse Rijk was Constantijn de *pater familias* van het Romeinse volk. Waar het gezin de verantwoording moest afleggen aan de man, moest het Romeinse volk verantwoording afleggen bij de keizer. Dit bracht verantwoordelijkheden mee voor Constantijn; omgekeerd moest de keizer zorg dragen voor zijn volk.¹⁹ Constantijn kon zijn macht voor de christelijke gemeenschap legitimeren door zorg te dragen voor de kerkbouw. De verschillende kerken hadden een publieke functie naast de religieuze diensten die er werden verricht.²⁰ In tegenstelling tot de heidense tempels, die werden gezien als de huizen van de goden, was de christelijke basiliek een centrum voor de christelijke gemeenschap.²¹ Romeinse christenen gebruikten de basilieken bijvoorbeeld als plaatsen waar geliefden konden worden begraven. Dit had te maken met het feit dat basilieken een heilige of martelaar vereerden; mensen hadden behoefte om zo dicht mogelijk bij deze heiligen begraven te worden.²² Het was een vorm van zielenzorg.

Daarnaast liet Constantijn de kerkbouw zo spoedig mogelijk verlopen om zodoende te legitimeren dat hij door God was aangewezen om keizer te worden.²³ De kerkbouw vond meestal plaats binnen een aantal jaar. Op deze manier werden de Romeinen door het tempo van de kerkbouw overtuigd dat Constantijn door God gestuurd was. Constantijn kon op een subtiële manier het christelijke geloof in Rome brengen; hij representeerde zich als een keizer die direct door God werd geïnspireerd.²⁴ De Romeinen konden niet om de snelle kerkbouw heen.

De vijanden van Constantijn speelden hierin een duidelijke rol. Constantijn legitimeerde zijn overwinning door de monumenten van zijn niet-christelijke vijanden te

¹⁸ Peter Weiss, 'The vision of Constantine', *Journal of Roman Archaeology* 16 (2003), 237–259, alhier 238–239.

¹⁹ Walter Kirkpatrick Lacey, 'Patria Potestas', in: *The Family in Ancient Rome: new perspectives* (New York, 1986), 123.

²⁰ Johnson, 'Architecture of Empire', 287.

²¹ Gregory Armstrong, 'Constantine's Churches: Symbol and Structure', *Journal of the Society of Architectural Historians* 33:1 (1974), 5–16, alhier 8, 9.

²² John Curran, *Pagan city and Christian capital: Rome in the fourth century* (Belfast, 2000), 102; Armstrong, 'Constantine's Churches: Symbol and Structure', 9.

²³ Krautheimer, *Rome: Profile of a City, 312-1308*, 21.

²⁴ Noel Lenski, 'Evoking the Pagan Past: Instinctu divinitatis and Constantine's Capture of Rome', *Journal of Late Antiquity* 1:2 (2008), 204–257, alhier 228.

vervangen of te laten verdwijnen (*damnatio memoriae*). Zijn macht werd onder andere gerepresenteerd op de plekken waar keizer Maxentius (278-312) tussen 306 en 312 zijn monumenten had gevestigd.²⁵ Door het wegvagen van deze herinneringen, representeerde Constantijn zich als een onoverwinnelijke keizer. Maxentius werd neergezet als een tiran; dit was een term die gebruikt werd voor de vijanden van de staat.²⁶

Vervolgens kon Constantijn op basis van de goddelijke legitimatie zijn invloed op het christendom vergroten. Hij bracht het christelijke geloof binnen Rome in een stroomversnelling; op het moment dat Constantijn zich ging bemoeien met het christendom, kreeg het christelijke geloof erkenning en privileges binnen het Romeinse Rijk.²⁷ Maar tegelijkertijd werd de invloed van Constantijn op het christendom groter. De investeringen in de kerkbouw betekende ook een bemoeienis met de schaal en de architectuur van deze kerkbouw.²⁸ Constantijn breidde zijn macht binnen de kerk uit via zijn investeringen onder het mom 'voor wat hoort wat'.

Hoewel Constantijn affiniteit had met het christendom, voerde hij een beleid dat gericht was op het vermengen van de traditionele culten en het christendom. Het Edict van Milaan (313) zorgde voor een religieuze tolerantie binnen het Romeinse Rijk.²⁹ In Rome was de tolerantie van het heidendom een belangrijk element.³⁰ Dit is bijvoorbeeld te zien aan de *Basilica Salvatoris* waar er sprake is van een vermenging tussen het heidendom en het christendom. Zijn representatie laat zien dat Constantijn het christendom wilde inpassen naar zijn tijd. De *Basilica Salvatoris* was een gebouw die zowel als een vergaderplaats als basiliek werd gebruikt.³¹ Het betekende voor (o.a.) het heidense deel van de senaat dat ze bij tijd en wijle naar deze vergaderplaats moesten. Verderop zal helder worden dat dit te maken had met de situatie rondom de heidense senaat in Rome.

²⁵ Curran, *Pagan city and Christian capital: Rome in the fourth century*, 96; Hartwin Brandt, *Konstantin der Grosse: der erste christliche Kaiser: eine Biographie* (München, 2006), 85; Krautheimer, *Rome: Profile of a City, 312-1308*, 7; Johnson, 'Architecture of Empire', 280; Sanne Van Poppel, 'Urbs et Augustus: the city of Rome in politics and representations of power during the Constantinian dynasty (306-361)' (Radboud Universiteit Nijmegen, 2014), 142-143.

²⁶ Paul Stephenson, *Constantine: Roman Emperor, Christian Victor* (New York, 2009), 145.

²⁷ Curran, *Pagan city and Christian capital: Rome in the fourth century*, 115; de Blaauw, 'Constantijn als kerkenbouwer', 81.

²⁸ *Ibid.*, 88-89.

²⁹ Harold Drake, 'The Impact of Constantine on Christianity', in: *The Cambridge Companion to the Age of Constantine* (Cambridge, 2006), 111-132, alhier 121.

³⁰ Van Poppel, 'Urbs et Augustus: the city of Rome in politics and representations of power during the Constantinian dynasty (306-361)', 137; Brandt, *Konstantin der Grosse: der erste christliche Kaiser: eine Biographie*, 81-85.

³¹ Armstrong, 'Constantine's Churches: Symbol and Structure', 7.

Dit brengt ons bij zijn laatste overweging: Constantijn reageerde op de context van zijn omgeving. Zoals aan het begin van dit hoofdstuk bleek, had Constantijn te maken met een christelijke gemeenschap waar hij mee moest omgaan.³² Daarbij kwam dat de Romeinse senaat nog altijd de traditionele culten vertegenwoordigde.³³ Het was vóór 324 lastig om de senaat tegen de schenen te schoppen, omdat Constantijn nog geen alleenheerser was. Constantijn diende zowel rekening te houden met het traditionele geloof van de senaat, als met het traditionele geloof van medekeizer Licinius (265-325).³⁴ Dit heeft gezorgd voor de bouw van de kerken aan de rand van de stad en op de wegen naar de stad.³⁵ Op deze manier kon Constantijn het christendom op een langzame manier in Rome laten representeren. Hij voldeed aan de verplichtingen van de senaat, terwijl het christendom op een rustige manier kon worden vertegenwoordigd.³⁶

Aan de hand van de kaart van Rome uit de vierde eeuw (zie bijlage 1) is te zien dat de kerkbouw zich voornamelijk vestigde aan de rand van de stadsmuur en op de wegen van en naar Rome; er zijn ongeveer tien basilica's gebouwd door Constantijn.³⁷ De kerkbouw binnen de stad was afhankelijk van de bestaande infrastructuur. Het centrum van Rome was al voor een groot deel bebouwd, maar aan de randen van de stadsmuur was nog plek.³⁸ Maxentius had al vóór de komst van Constantijn tussen 306 en 312 gebouwen in het centrum opgetrokken.³⁹ Hieruit blijkt dat Constantijn het christendom langzaam wilde representeren, omdat hij er niet voor gekozen heeft om alle gebouwen in het centrum te veranderen in kerken. Als (mede)keizer had Constantijn immers de macht om het christendom op een minder subtiele manier te vestigen, maar dit deed hij niet.

Daarnaast moest Constantijn rekening houden met de bestaande wetten binnen het Romeinse Rijk. De herdenkingskerken voor de martelaren werden bijvoorbeeld buiten de stadsmuren gevestigd omdat het per Romeinse wet verboden was om te lichamen binnen de stadsmuren te begraven.⁴⁰ De wetten golden in dit geval ook voor het eigendom van de Romeinse keizer.

Constantijn richtte zich binnen Rome op eigendom dat op een simpele manier te verkrijgen was; hij liet grond van zijn tegenstanders confisqueren of hij gebruikte de

³² Holloway, *Constantine & Rome*, 58, 61, 71–73.

³³ H.A. Drake, 'Constantine and Consensus', *Church History* 64:1 (1995), 1–15, alhier 3; Krautheimer, *Rome: Profile of a City, 312-1308*, 29.

³⁴ Lenski, 'Evoking the Pagan Past: Instinctu divinitatis and Constantine's Capture of Rome', 231.

³⁵ Brandt, *Konstantin der Grosse: der erste christliche Kaiser: eine Biographie*, 86.

³⁶ Lenski, 'Evoking the Pagan Past: Instinctu divinitatis and Constantine's Capture of Rome', 247.

³⁷ Krautheimer, *Rome: Profile of a City, 312-1308*, 13.

³⁸ de Blaauw, 'Constantijn als kerkenbouwer', 84; Johnson, 'Architecture of Empire', 286; Van Poppel, 'Urbs et Augustus: the city of Rome in politics and representations of power during the Constantinian dynasty (306-361)', 140; Richard Krautheimer, *Three Christian Capitals* (Londen, 1983), 2.

³⁹ Krautheimer, *Rome: Profile of a City, 312-1308*, 7.

⁴⁰ Johnson, 'Architecture of Empire', 288; Krautheimer, *Three Christian Capitals*, 28.

grond van zijn familie om kerken te kunnen bouwen.⁴¹ Het grootste percentage van de kerkbouw was privé eigendom (*res privata*) van de keizerlijke familie.⁴² De kerk had in vergelijking met andere instanties een relatief klein budget, waardoor de christelijke gemeente afhankelijk was van keizerlijke vrijgevigheid.⁴³ Dit was een belangrijk element voor de inmenging van Constantijn met de christelijke kerk.

Zoals gezegd werden de eerste kerken van Constantijn binnen de stadsmuren vooral gebouwd op geconfisqueerde grond. Het gaat om de volgende kerken: de *Basilica Constantiniana*, de *Basilica Salvatoris* en de *Basilica Apostolorum*. Dit ging om grond die van voormalige heersers werd afgepakt. Maxentius had in 312 de slag bij de Milvische brug verloren, waardoor Constantijn aanspraak kon maken op zijn bezittingen in Rome. De *Basilica Maxentii* is hier een mooi voorbeeld van. Maxentius bouwde tussen 309 en 312 deze basiliek in het centrum van de stad, maar Constantijn confisqueerde rond 313 de grond. Hij zorgde vervolgens voor een naamsverandering; de *Basilica Constantiniana*.⁴⁴ In het kader van de *damnatio memoriae* deed Constantijn zijn beruchte vijand vergeten; hij legitimeerde zijn macht ten koste van zijn vijand.

Net als de *Basilica Constantiniana* werd de *Basilica Salvatoris* opgetrokken op geconfisqueerde grond. Ofschoon de *Basilica Salvatoris* minder in het centrum lag, werd hij rond 313 opgetrokken binnen de stadsmuur. Ook deze basiliek werd gebouwd op geconfisqueerde grond; ditmaal op grond van de garde van Maxentius (*equites singulares*).⁴⁵ Het opvallende bij de *Basilica Salvatoris* is dat deze overeenkomsten heeft met de heidense tempels.⁴⁶ Door de niet-christelijke uitstraling van deze kerk viel het niet direct op in het Romeinse straatbeeld. Het is waarschijnlijk dat Constantijn in zijn legitimatie jegens de senaat niet te veel wilde opvallen als christelijke keizer, ook niet met betrekking tot de kerkbouw. Zoals hierboven al aangestipt had Constantijn er belang bij dat de senaat in Rome niet ging tegenwerken. Politiek gezien was het belangrijk om rekening te houden met de senaat.

De laatste geconfisqueerde basiliek was de *Basilica Apostolorum* die waarschijnlijk werd gebouwd door Maxentius.⁴⁷ Op de inscriptie van de basiliek die door Constantijn is aangebracht staat de naam van Maxentius niet vermeld; onder het mom van *damnatio*

⁴¹ de Blaauw, 'Constantijn als kerkenbouwer', 85.

⁴² Curran, *Pagan city and Christian capital: Rome in the fourth century*, 104.

⁴³ Krautheimer, *Rome: Profile of a City, 312-1308*, 21.

⁴⁴ *Ibid.*, 7; Johnson, 'Architecture of Empire', 280.

⁴⁵ de Blaauw, 'Constantijn als kerkenbouwer', 84–84; Curran, *Pagan city and Christian capital: Rome in the fourth century*, 96; Johnson, 'Architecture of Empire', 283; Holloway, *Constantine & Rome*, 58; Timothy Barnes, *Constantine: dynasty, religion and power in the later Roman Empire* (Edinburgh, 2014), 86; Girardet, *Der Kaiser und sein Gott: das Christentum im Denken und in der Religionspolitik Konstantins des Grossen*, 93.

⁴⁶ Johnson, 'Architecture of Empire', 283–284; de Blaauw, 'Constantijn als kerkenbouwer', 91–93.

⁴⁷ Holloway, *Constantine & Rome*, 108; Johnson, 'Architecture of Empire', 288–289.

memoriae werd er geen aandacht gegeven aan dit feit. De inscriptie richt zich hoofdzakelijk op de verering van Petrus en Paulus. De cultus van Petrus en Paulus vond vóór de komst van de *Sint-Pieter* in deze basiliek plaats.⁴⁸

Zoals voor meerdere kerken gold, was de *Basilica Apostolorum* een publieke ruimte voor de christenen. Het was een centrum waar de martelaren en de apostelen (voornamelijk Petrus en Paulus) konden worden vereerd.⁴⁹ De gemeenschap werd zodoende verbonden met de *Basilica Apostolorum*. In dit opzicht representeerde Constantijn zich als een keizer die zich bezighield met de zorg van de zielen; de geconfisqueerde basilieken werden optimaal gebruikt.

In tegenstelling tot de drie bovengenoemde voorbeelden was de *Sint Lorenzo* aan de Via Tiburtina eigendom van de keizerlijke familie van Constantijn. Het ging om *res privata* buiten de stadsmuur waarin het geoorloofd was om privé zaken te voeren. Op publiek grond moest de keizer zich verantwoorden ten opzichte van zijn volk, maar door het tolerantiebeleid van Constantijn was het mogelijk om op privégrond te doen wat hij wilde.⁵⁰ In deze zin was het makkelijker voor Constantijn en zijn familie om een kerk te bouwen op privégrond, omdat de buitenwereld er niet veel over te zeggen had.⁵¹ Dit gold ook voor de *Santi Marcellino e Pietro* en de *Sint Pieter*.⁵²

De *Sint Pieter* werd later een van de belangrijkste gebouwen van Constantijn. In deze kerk wordt helder dat Constantijn zich bewust was van de status van de apostel Petrus.⁵³ Petrus kreeg namelijk status doordat hij werd gezien als degene die na Jezus de christelijke gemeente moest leiden (Mattheus 16:18). Constantijn bouwde een kerk op de plek waar Petrus zou zijn begraven.⁵⁴ Ondanks dat er nog discussie is over het onderwerp of de resten daadwerkelijk onder het Sint-Pieter liggen, ontstond er een cultus over Petrus.⁵⁵ Het ging om een begraafplaats voor martelaren waar automatisch de naam van Constantijn aan werd gekoppeld.⁵⁶ Er ontstond een divers landschap waarin er verschillende heiligen werden vereerd door tussenkomst van Constantijn.⁵⁷

⁴⁸ Barnes, *Constantine: dynasty, religion and power in the later Roman Empire*, 87.

⁴⁹ Krautheimer, *Rome: Profile of a City, 312-1308*, 19, 25; Holloway, *Constantine & Rome*, 105; Curran, *Pagan city and Christian capital: Rome in the fourth century*, 98.

⁵⁰ Charles Matson Odahl, 'God and Constantine: Divine Sanction for Imperial Rule in the First Christian Emperor's Early Letters and Art', *The Catholic Historical Review* 81:3 (1995), 327–352, alhier 335–336.

⁵¹ Krautheimer, *Three Christian Capitals*, 29–30.

⁵² Krautheimer, *Rome: Profile of a City, 312-1308*, 24–25.

⁵³ Curran, *Pagan city and Christian capital: Rome in the fourth century*, 109–111.

⁵⁴ Holloway, *Constantine & Rome*, 84.

⁵⁵ *Ibid.*, 143–146.

⁵⁶ Krautheimer, *Rome: Profile of a City, 312-1308*, 26.

⁵⁷ Van Poppel, 'Urbs et Augustus: the city of Rome in politics and representations of power during the Constantinian dynasty (306-361)', 138.

Al met al representeerde keizer Constantijn zich als een soort kameleon in Rome; hij was een tolerante keizer die zich langzaam via het christendom wilde laten representeren. Voor het christendom was hij een christelijke keizer, terwijl hij voor het heidendom niet opviel als christelijke keizer. De kerkbouw was buiten de stad, op privégrond of in heidense stijl gebouwd. Door deze kenmerken kon Constantijn zich als een traditionele en christelijke keizer representeren. In Rome moest Constantijn rekening houden met zowel de heidense senaat als de christelijke bevolking. Constantijn kon in de context van zijn tijd schakelen tussen de oude en nieuwe religie.

De situatie was er in Rome niet naar om op één paard te wedden. De voorgeschiedenis van zowel het christendom als de traditionele godsdienst van het Romeinse Rijk hadden gezorgd voor een ingewikkelde situatie waarin Constantijn diende te handelen. Een essentieel kenmerk is dat Constantijn grotendeels vóór 324 in Rome te vinden was; Constantinopel bestond nog niet.⁵⁸ Constantijn moest in politiek opzicht rekening houden met zijn collega Licinius. Hoewel Licinius het tolerantiebeleid van Constantijn in 313 accepteerde, was hij geënt op het traditionele Romeinse geloof.⁵⁹ Licinius was een last waar Constantijn rekening mee moest houden tot en met het jaar 324. Op het moment dat Constantijn de senaat in Rome te veel in het harnas zou jagen, dan konden de politieke invloeden de verkeerde kant op vallen. Het politieke systeem was er voor Constantijn niet naar om onnodige risico's te nemen.

⁵⁸ Brandt, *Konstantin der Grosse: der erste christliche Kaiser: eine Biographie*, 85; Girardet, *Der Kaiser und sein Gott: das Christentum im Denken und in der Religionspolitik Konstantins des Grossen*, 131.

⁵⁹ Stephenson, *Constantine: Roman Emperor, Christian Victor*, 177–178.

Jeruzalem

Vóór de alleenheerschappij van keizer Constantijn in 324 was Jeruzalem een heidense stad die sinds de komst van keizer Hadrianus in de tweede eeuw *Aelia Capitolina* werd genoemd.⁶⁰ De joden werden uit de stad verdreven, maar de christenen konden zich rondom de berg Sion vestigen.⁶¹ Er was rondom de stad Jeruzalem sprake van een christelijke minderheid die zich rond de derde eeuw steeds meer ging ontwikkelen. De stijgende populariteit van het christendom in het Romeinse Rijk ontwikkelde zich door de martelarencultus en de verering van heiligen.⁶² De christenen in Jeruzalem stonden als groep niet geïsoleerd van de maatschappij, waardoor het mogelijk was om de populariteit van het christendom op andere groepen over te brengen.⁶³ Toen Constantijn in 324 alleenheerser van het Romeinse Rijk werd nadat hij keizer Licinius versloeg, was er in Jeruzalem al een christelijke minderheid aanwezig. Pas vanaf 324 ging Constantijn zich met Jeruzalem bemoeien, omdat Licinius tussen 313 en 324 actief was in het oostelijk deel van het Romeinse Rijk.⁶⁴

De stad Jeruzalem had een speciale connotatie voor de christenen: het was de stad waar talloze gebeurtenissen uit het Oude- en het Nieuwe Testament hadden plaatsgevonden. Legitimatie door middel van het Heilig Land was van groot belang voor de status van een keizer die zich representeerde via het christendom.⁶⁵ Het Heilig Land (in het bijzonder Jeruzalem) kreeg met de komst van Constantijn een andere status binnen het Romeinse Rijk.⁶⁶ Onder andere door de kerkbouw van Constantijn groeide Jeruzalem uit van een kleine stad naar het spirituele centrum van de wereld.⁶⁷ Verderop in dit hoofdstuk zal duidelijk worden dat Jeruzalem ging functioneren als een symbolische stad waarin de heilige plaatsen een aanzienlijke rol gingen spelen.⁶⁸

⁶⁰ Jan Willem Drijvers, *Cyril of Jerusalem: Bishop and City* (Leiden-Boston, 2004), 1–2.

⁶¹ Hunt, 'Constantine and Jerusalem', 407.

⁶² Jonathan Koscheski, 'The earliest Christian war: Second- and third-Century Martyrdom and the Creation of Cosmic Warriors', *Journal of Religious Ethics* 39:1 (2011), 100–124, alhier 120.

⁶³ Drijvers, *Cyril of Jerusalem: Bishop and City*, 8.

⁶⁴ Jonathan Bardill, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age* (Cambridge, 2012), 92; Barnes, *Constantine: dynasty, religion and power in the later Roman Empire*, 174–175.

⁶⁵ Allan Doig, *Liturgy and architecture: from the early church to the Middle Ages* (Oxford, 2008), 30.

⁶⁶ Sible de Blaauw, 'Translations of the Sacred City between Jerusalem and Rome', in: Jeroen Goudeau, Mariette Verhoeven, en Wouter Weijers (red.), *The Imagined and Real Jerusalem in Art and Architecture* (Leiden-Boston, 2014), 136–165, alhier 140.

⁶⁷ Drijvers, *Cyril of Jerusalem: Bishop and City*, 1, 28; Jas Elsner, 'Perspectives in Art', in: *The Cambridge Companion to the Age of Constantine* (Cambridge, 2006), 255–277, alhier 265; Jas Elsner, 'The Itinerarium Burdigalense: Politics and Salvation in the Geography of Constantine's Empire', *The Journal of Roman Studies* 90 (2000), 181–195, alhier 181.

⁶⁸ Hunt, 'Constantine and Jerusalem', 415.

Jeruzalem kon als christelijk centrum niet worden genegeerd.⁶⁹ Het was voor Constantijn van belang om Jeruzalem in zijn representatiebeleid binnen het Romeinse Rijk te vestigen; Jeruzalem is de bakermat van zowel het Oude- als Nieuwe Testament. De populariteit van Jeruzalem nam toe doordat de kerken van Constantijn een pelgrimsroute vormden. Het aantal mensen dat van buitenaf op pelgrimstocht naar Jeruzalem ging steeg.⁷⁰ Het gevaar dat hierin schuilde was dat Jeruzalem zich tegenover Rome en Constantinopel aan een hogere autoriteit kon legitimeren, namelijk Jezus Christus.⁷¹ Het was zaak voor Constantijn om Jeruzalem te beperken in haar politieke macht om er zodoende een religieus of symbolisch centrum van te maken. Volgens de Amerikaanse historicus Gregory Armstrong in het artikel *Constantine's Churches: Symbol and Structure* had de keizerlijke residentie in Jeruzalem weinig status in de beleidsuitvoering van Constantijn.⁷² Hoewel politiek en religie in de vierde eeuw niet van elkaar te scheiden zijn, is de algemene consensus dat andere steden wat betreft het voeren van beleid in het Romeinse Rijk meer status hadden.⁷³ Dit neemt echter niet weg dat de keizerlijke residentie in Jeruzalem voor lokaal beleid kon worden gebruikt. Uiteindelijk was het een mooie oplossing om aan de ene kant eer toe te kennen aan de symboliek van Jeruzalem, terwijl Jeruzalem aan de andere kant beleidsmatig gezien weinig status had. De religieuze plaatsen in Jeruzalem werden door Constantijn optimaal benut zonder dat het een concurrentie van Rome of Constantinopel werd omtrent het besturen van het Romeinse Rijk.

Daarnaast speelde de bisschop van Jeruzalem (Macarius, gest. 335) een rol in het toekennen van symbolische status aan de stad. Tijdens het concilie van Nicea in 325 zorgde Constantijn dat de bisschoppelijke zetel in Jeruzalem een grotere symbolische status kreeg. Na het concilie liet Constantijn aan Macarius weten hulp nodig te hebben bij de kerkbouw in Jeruzalem.⁷⁴ Waarschijnlijk wilde Constantijn zijn macht binnen Jeruzalem vergroten door symbolische waarde aan Jeruzalem toe te kennen. Door dit beleid kon Constantijn de bisschop van Jeruzalem vragen om een gunst. Ook hier is er sprake van een beleid waar Constantijn voordeel bij had; de symbolische macht in Jeruzalem kon van pas komen in zijn representatie van de macht via het christendom.

⁶⁹ Raymond Van Dam, *The Roman Revolution of Constantine* (Cambridge, 2007), 296.

⁷⁰ Drijvers, *Cyril of Jerusalem: Bishop and City*, 22, 24–25.

⁷¹ Van Dam, *The Roman Revolution of Constantine*, 296.

⁷² Armstrong, 'Constantine's Churches: Symbol and Structure', 16.

⁷³ Hans Pohlsander, 'Constantine I (306 - 337 A.D.)', *De Imperatoribus Romanis* <<http://www.moellerhaus.com/RomanEmperors/conniei.htm>> [geraadpleegd op 10-06-2016].

⁷⁴ Hunt, 'Constantine and Jerusalem', 410,411; Bardill, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, 255.

Constantijn gedroeg zich in Jeruzalem als een patroon van het christendom.⁷⁵ Hij representeerde zich in Jeruzalem als een beschermheer en zorgdrager van de stad.⁷⁶ Ofschoon Constantijn in zijn leven waarschijnlijk niet in Jeruzalem geweest is, zorgde hij door middel van representanten voor de christianisering van Jeruzalem. Zo speelden de moeder (Helena) en de schoonmoeder (Eutropia) van Constantijn een belangrijke rol in het christelijke beleid in Jeruzalem.⁷⁷ Helena probeerde bijvoorbeeld via de kerkbouw een connectie te maken tussen Constantijn en Jezus Christus; zowel Constantijn als Jezus werden als patroon gezien.⁷⁸

Daarnaast representeerde Constantijn zich door het tempo en het aantal van de kerkbouw zodanig, dat hij zich waarschijnlijk legitimeerde als een door God geïnspireerde keizer in Jeruzalem. Zo werden er volgens de Nederlandse historicus Raymond van Dam in het boek *The Roman Revolution of Constantine* vele plaatsen voor heiligen in zowel Jeruzalem als in andere steden gebouwd om de tetrarchie te laten vergeten.⁷⁹ De tetrarchie was een systeem waardoor het Romeinse Rijk onder keizer Diocletianus (244-311) werd verdeeld in een oostelijk en een westelijk deel.⁸⁰ De keizers uit de tijd van de tetrarchie stonden er om bekend dat ze de christenen veel ellende hadden bezorgd.⁸¹ Daarbij had Constantijn onder de heerschappij van Diocletianus gezien dat het vervolgen van christenen een averechts effect had.⁸² Het lijkt een logische reactie van Constantijn om zich te representeren via het christendom in de stad Jeruzalem. Het beeld over de tetrarchie werd tot voordeel van het christendom gebruikt. De nuance die echter moet worden gemaakt is dat de heersers in de tijd van de tetrarchie (meestal) niet de intentie hadden om christenen te vervolgen; het ging veelal om een beleid dat de eenheid van de Romeinse staat moest waarborgen.⁸³

Vervolgens was er rond 326 onrust binnen de keizerlijke familie die schadelijk kon zijn voor de macht. De oudste zoon van Constantijn (Crispus) werd geëxecuteerd nadat hij waarschijnlijk samen met zijn moeder (en tevens de vrouw van Constantijn) een kruiperij tegen Constantijn had georganiseerd. Na de executie pleegde de vrouw van Constantijn (Fausta) zelfmoord.⁸⁴ Deze intrige zorgde voor twee acute problemen: aan de ene kant moest Constantijn omgaan met familieleden die in potentie rancuneus konden

⁷⁵ Van Dam, *The Roman Revolution of Constantine*, 323.

⁷⁶ Hunt, 'Constantine and Jerusalem', 413–414.

⁷⁷ Charles Matson Odahl, *Constantine and the Christian Empire* (Londen-New York, 2004), 218; Van Dam, *The Roman Revolution of Constantine*, 303.

⁷⁸ *Ibid.*, 305.

⁷⁹ *Ibid.*, 299.

⁸⁰ John McKay, *A History of Western Society* (Boston-New York, 2011), 176.

⁸¹ Paul Davies, 'The origin and purpose of the persecution of AD 303', *Journal of Theological Studies* 40:1 (1989), 66–94, alhier 93.

⁸² Drake, 'The Impact of Constantine on Christianity', 120.

⁸³ *Ibid.*, 111–132, alhier 122.

⁸⁴ Van Dam, *The Roman Revolution of Constantine*, 300.

zijn, terwijl de intrige aan de andere kant slecht was voor het beeld van een keizer die zich in Jeruzalem representeerde als een christelijk persoon aan de hand van de volmaakte Jezus Christus. Het was daarom belangrijk om de aandacht van de familiestrubbelingen af te wenden mede door de kerkbouw in Jeruzalem. Het Bijbelse verleden van het Heilige Land was hierin van grote waarde voor het beleid van Constantijn.⁸⁵

Zoals gezegd richtte de kerkbouw rondom Jeruzalem zich op de Bijbelse plaatsen; in het bijzonder speelde het Nieuwe Testament een grote rol in de kerkbouw van keizer Constantijn.⁸⁶ In de loop van de vierde eeuw kregen de kerken een prominente plaats in het straatbeeld.⁸⁷ De kerken werden bijvoorbeeld door Constantijn gebouwd op de geboorteplek, de plek van overlijden en de opstandingsplek van Jezus Christus. Wat dat betreft is Jeruzalem een ander podium dan Rome of Constantinopel; de bouw van de kerken rondom Jeruzalem waren gericht op de symboliek in plaats van dat ze zich politiek moesten representeren. De kerken liggen meer uit elkaar omdat de mijlpalen in de Bijbel zich op verschillende plaatsen hebben afgespeeld. Daarom is het van minder groot belang of de kerkbouw al dan niet in het centrum staat in het geval van Jeruzalem.⁸⁸ Bij het bespreken van de aspecten van de kerkbouw te Jeruzalem zullen de volgende kerken centraal staan: de Heilige Grafkerk (Jeruzalem), de Kerk van de Discipelen (Jeruzalem) en de Geboortekerk (Bethlehem). Hoewel de Geboortekerk te Bethlehem op een relatief kleine afstand van Jeruzalem ligt, zal blijken dat het een kerk is die een belangrijk aandeel heeft in de representatie van Constantijn rondom Jeruzalem. De Heilige Grafkerk zal als eerste behandeld worden.

De Heilige Grafkerk te Jeruzalem (zie bijlage 2) werd rond 335 opgetrokken onder leiding van keizer Constantijn.⁸⁹ Helena was als representant fysiek aanwezig bij de bouw van deze kerk die zou zijn geplaatst op de plek waar Jezus stierf en een opstanding kreeg (*Golgotha*).⁹⁰ Gelovend in een drie-eenheid na het concilie van Nicaea (325) kon Constantijn zich legitimeren aan de hoogste van het universum.⁹¹ Deze kerk moest superieur zijn aan alle andere kerken in het rijk; het ging immers om de representatie

⁸⁵ de Blaauw, 'Translations of the Sacred City between Jerusalem and Rome', 141; Doig, *Liturgy and architecture: from the early church to the Middle Ages*, 30.

⁸⁶ Drijvers, *Cyril of Jerusalem: Bishop and City*, 22.

⁸⁷ *Ibid.*, 27.

⁸⁸ *Ibid.*, 1; Bardill, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, 255.

⁸⁹ Van Dam, *The Roman Revolution of Constantine*, 298; Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 213; Drijvers, *Cyril of Jerusalem: Bishop and City*, 18.

⁹⁰ Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 212.

⁹¹ Jeffrey Brower en Micheal Rea, 'Understanding the Trinity', *Logos: A Journal of Catholic Thought and Culture* 8:1 (2005), 145–157, alhier 148.

van Constantijn via God.⁹² Constantijn representeerde zich in de Heilige Grafkerk als de patroon van het christendom; een deel werd opgetrokken op het graf van de Christus.⁹³ Zodoende representeerde hij zich via een van de belangrijkste gebeurtenissen uit het Bijbelse verleden.⁹⁴

Ondanks dat Constantijn niet aanwezig was bij de bouw van deze kerk, was hij nauw betrokken bij de uitvoering. Hij instrueerde de bisschop van Jeruzalem en een verscheidenheid aan magistraten uit het Oosten om mee te helpen bij de bouw van de Heilige Grafkerk. De importantie voor het bijdragen aan de bouw van de Heilige Grafkerk lag bij het feit dat er in het Nieuwe Testament (Openbaringen 3:12, 21:2) een profetie werd gedaan waarin er een nieuw Jeruzalem zou ontstaan onder heerschappij van God. Constantijn representeerde zich als een soort profeet die de Heilige Grafkerk met hulp van God wist te maken.⁹⁵ Hij kon zich legitimeren als de vervuller van deze profetie.⁹⁶ Eusebius zegt hier het volgende over in de *Vita Constantini*:

Accordingly, on the very spot which witnessed the Saviour's sufferings, a new Jerusalem was constructed, over against the one so celebrated of old, which, since the foul stain of guilt brought on it by the murder of the Lord, had experienced the last extremity of desolation, the effect of Divine judgement on its impious people. (Vita Constantini, 33.1-2)⁹⁷

De plaats van de kerk speelde een hoofdrol in de representatie van Constantijn. Waar er in Rome sprake was voor een voorzichtig beleid ten opzichte van de Romeinse senaat, werden de heidense tempels op de Golgotha vernietigd. Dit ging bijvoorbeeld om de tempel van Venus die tussen 325 en 326 werd vernietigd.⁹⁸ Constantijn hoefde voor de bouw van de Heilige Grafkerk minder rekening te houden met de lokale politiek. Doordat Jeruzalem beleidsmatig een minder grote rol speelde, is het aannemelijk dat Constantijn de religieuze gevoelens van de lokale politiek in Jeruzalem minder interessant vond. Hij was een christelijk Jeruzalem aan het bouwen om de overwinning van de christelijke God (en daarmee zijn keizerlijke waardigheid) te tonen.⁹⁹

⁹² Drijvers, *Cyril of Jerusalem: Bishop and City*, 16–17.

⁹³ *Ibid.*, 15.

⁹⁴ *Ibid.*

⁹⁵ Hunt, 'Constantine and Jerusalem', 406.

⁹⁶ Van Dam, *The Roman Revolution of Constantine*, 297; Peter Walker, *Holy City, Holy Places? Christian Attitudes to Jerusalem and the Holy Land in the Fourth Century* (Oxford, 1990), 240.

⁹⁷ Eusebius, *Life of Constantine*, 800.

⁹⁸ Van Dam, *The Roman Revolution of Constantine*, 300; Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 212; Drijvers, *Cyril of Jerusalem: Bishop and City*, 16; Walker, *Holy City, Holy Places? Christian Attitudes to Jerusalem and the Holy Land in the Fourth Century*, 240.

⁹⁹ Bardill, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, 259.

Daarnaast wilde Constantijn via de Heilige Grafkerk een element van eenheid binnen zijn rijk creëren onder de noemer van het christendom.¹⁰⁰ Deze kerk zou in dit opzicht een mooi voorbeeld van afleiding kunnen vormen. Door de uitstraling van de Heilige Grafkerk werd er een afleiding geboden ten aanzien van de familiecrisis; waarschijnlijk zorgde de kerk voor positieve publiciteit. Dit had in het bijzonder te maken met de pelgrimstocht die een internationaal publiek trok, dat getuige was van een immense kerk op een Bijbelse plek.¹⁰¹ Zo werd de Heilige Grafkerk gebruikt als een model voor de bouw van de Hagia Sophia en het mausoleum in Constantinopel.¹⁰² Hoewel de Heilige Grafkerk niet enkel als afleidingsmanoeuvre werd gebruikt, kwam het Constantijn wel goed uit dat zijn naam op een positieve manier werd gerepresenteerd tegenover de familiale crisis. Het is een logische gedachte dat Constantijn als keizer zijn heil zocht in eenheid onder het mom van het christendom om zodoende de potentiële gevaren van zijn politieke loopbaan in de kiem te smoren.¹⁰³

De tweede belangrijke kerk die is gebouwd door Constantijn in Jeruzalem was de Kerk van de Discipelen; later ook wel de Kerk van Onze Vader genoemd. Deze kerk ligt op de Olijfberg ten oosten van de stad Jeruzalem en is ongeveer in zeven jaar opgetrokken.¹⁰⁴ De bouw van deze kerk ging relatief snel. Terwijl de kerk aanvankelijk werd begeleid door zijn moeder (Helena), was het een belangrijke plek waar Constantijn zijn christelijke gezag kon legitimeren aan de hand van het Nieuwe Testament.¹⁰⁵ De plek had namelijk een dubbele symbolische betekenis: ten eerste vertelde Jezus op de Olijfberg aan zijn discipelen wanneer Jeruzalem zou worden vernietigd en welke kenmerken het Einde der Tijden zou hebben (Mattheus 24). Ten tweede zou Jezus op deze plek zijn opgestegen naar de hemel.¹⁰⁶

Vervolgens kon de kerk door middel van het Nieuwe Testament bijdragen aan het symbolische karakter van Jeruzalem doordat het een extra spin in het web van de pelgrimsroute was. De pelgrimsroute speelde hierin een belangrijke rol omdat het zorgde voor een versterking van de verchristelijking van Constantijn; hij representeerde zich via de Kerk van de Discipelen als dertiende apostel. Door de relatief kleine schaal van deze

¹⁰⁰ Walker, *Holy City, Holy Places? Christian Attitudes to Jerusalem and the Holy Land in the Fourth Century*, 240.

¹⁰¹ Drijvers, *Cyril of Jerusalem: Bishop and City*, 24.

¹⁰² Van Dam, *The Roman Revolution of Constantine*, 341; Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 238.

¹⁰³ Armstrong, 'Constantine's Churches: Symbol and Structure', 16.

¹⁰⁴ Walker, *Holy City, Holy Places? Christian Attitudes to Jerusalem and the Holy Land in the Fourth Century*, 199; Hunt, 'Constantine and Jerusalem', 416; Drijvers, *Cyril of Jerusalem: Bishop and City*, 12; Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 217–218.

¹⁰⁵ Hunt, 'Constantine and Jerusalem', 417.

¹⁰⁶ Johnson, 'Architecture of Empire', 293; Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 217–218; Armstrong, 'Constantine's Churches: Symbol and Structure', 15; Walker, *Holy City, Holy Places? Christian Attitudes to Jerusalem and the Holy Land in the Fourth Century*, 200.

kerk legde Constantijn de nadruk op het dubbele verhaal dat zich rondom de kerk afspeelde; waarschijnlijk wilde Constantijn zich aan de vroomheid van de Christus spiegelen.¹⁰⁷ Hierin lijkt het logisch dat de nadruk in dit geval op de positieve daden van Constantijn ten behoeve van het christendom kwam te liggen, in plaats van de relatieve onrust die er in zijn eigen familie was.

Daarnaast had deze kerk (net als de Heilige Grafkerk) een functie binnen het Nieuwe Jeruzalem dat Constantijn als een soort nieuwe profeet wilde vestigen. In dit geval legitimeerde Constantijn zich aan de profetie over het Nieuwe Jeruzalem (Openbaringen 21:2).¹⁰⁸ Door zich aan de hand van deze belangrijke Bijbelse plek en profetie te representeren, legitimeerde hij zich via de Kerk van de Discipelen als een zorgdrager van het christendom in Jeruzalem.

De derde kerk die centraal staat is de Geboortekerk in Bethlehem, die Constantijn tussen 328 en 335 door zijn gevolg liet bouwen.¹⁰⁹ De kerk ligt op ongeveer acht kilometer van Jeruzalem en representeerde een belangrijke rol in de Bijbelse geschiedenis; namelijk de geboorte van Jezus Christus.¹¹⁰ In dit geval zat Helena volledig achter het bouwprogramma, maar het is moeilijk voor te stellen dat ze dit zonder toestemming van haar zoon heeft gedaan. Helena gebruikte de kerk door een parallel te trekken tussen de rol van Maria als moeder van Jezus en zichzelf als moeder van Constantijn.¹¹¹ Doordat Helena zich in deze kerk liet representeren als Maria, liet ze indirect Constantijn representeren als Jezus.¹¹² Helena legde de nadruk van de kerk op de grot waar Maria Jezus zou hebben gebaard; pelgrims waren in staat om het graf te bekijken.¹¹³ Constantijn en Helena worden in deze kerk neergezet als mensen die door God werden gestuurd, omdat ze zich konden legitimeren via het graf van Jezus Christus waar ze voor hadden gezorgd.

Vervolgens is het in de zin van de familiale crisis rond 326 bedachtzaam om een overstemmend tegengeluid te creëren. Dit kon via de pelgrimsroute die Constantijn in een korte tijd liet optrekken. Waar de familiecrisis gevaarlijk kon zijn voor de status van Constantijn, hielp de nadruk op de band tussen moeder en zoon een hand mee om te doen alsof het de meest christelijke familie op de aarde was. De Geboortekerk hielp in dit

¹⁰⁷ *Ibid.*, 203.

¹⁰⁸ de Blaauw, 'Translations of the Sacred City between Jerusalem and Rome', 148–149.

¹⁰⁹ Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 213, 217.

¹¹⁰ Armstrong, 'Constantine's Churches: Symbol and Structure', 15; Drijvers, *Cyril of Jerusalem: Bishop and City*, 76, 190.

¹¹¹ *Ibid.*, 21; Doig, *Liturgy and architecture: from the early church to the Middle Ages*, 33.

¹¹² Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 217; Van Dam, *The Roman Revolution of Constantine*, 304.

¹¹³ Armstrong, 'Constantine's Churches: Symbol and Structure', 15; Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 217.

opzicht mee aan de afleiding van de onrust via het eerder genoemde internationale karakter van de pelgrimsroute.

Samenvattend paste Constantijn zijn kleur naar de situatie van Jeruzalem aan; hij had meer symbolische dan lokale belangen met betrekking tot zijn representatie in Jeruzalem. De symboliek van Jeruzalem speelde wel degelijk een rol in het grotere politieke beleid van Constantijn, maar op het niveau van de lokale politiek stond hij minder onder druk dan in Rome. Het feit dat Constantijn Jeruzalem niet heeft bezocht geeft eigenlijk al aan dat hij zich niet gedwongen voelde om de belangen van de politiek in Jeruzalem te behartigen. Daarentegen was hij zich wel degelijk bewust van de manier waarop hij zich moest representeren via de christelijke geschiedenis. Jeruzalem was met haar Bijbelse geschiedenis uitermate geschikt voor symboolpolitiek betreffende het gehele Romeinse Rijk.

Doordat Constantijn zich daarnaast in Jeruzalem op een christelijke manier liet representeren, zorgde hij voor de christelijke gemeenschap als zorgdrager en beschermheer. In Jeruzalem zorgde hij voor een pelgrimsroute van kerken die door de stad heen liep. Hij nam op deze manier verantwoordelijkheid voor de christelijke achterban, terwijl hij zich daarnaast kon representeren als de keizer die het oude regime had overwonnen.

Ten slotte had Constantijn er ook belang bij dat zijn familiale problemen niet de boventoon gingen voeren. Constantijn voerde via zijn representanten (Helena en Eutropia) een positief beleid om de eenheid in het Romeinse Rijk te verstevigen. Jeruzalem speelde hierin een grote rol als een stad met een sterk Bijbels verleden door de nadruk te leggen op eenheid door middel van de kerkbouw. De kerkbouw in Jeruzalem had een belangrijke symbolische functie in het beleid van keizer Constantijn.

Constantinopel

Soms lijkt het alsof de bouw van de stad Constantinopel uit de lucht kwam vallen na de glorieuze overwinning van keizer Constantijn op zijn vijand Licinius in 324.¹¹⁴ Niets is minder waar: in de zevende eeuw voor Christus was er al een nederzetting te vinden op de plek waar later Constantinopel zou worden gesticht.¹¹⁵ Daarmee is deze Romeinse nederzetting opvallend genoeg maar een eeuw jonger in vergelijking met het eeuwige Rome. Hoewel de stad nog niet de naam van Constantijn droeg, was er sprake van bouwactiviteit vanaf de tweede eeuw.¹¹⁶ De Romeinse keizer Septimus Severus (145-211) maakte van de nederzetting een typisch Romeinse stad met heidense gebouwen, zoals de baden van Zeuxippus.¹¹⁷ Dit betekent dat de stad bij de komst van Constantijn niet vrij was van heidense invloeden; het zal helder worden dat Constantijn zich moest verhouden tot deze invloeden in Constantinopel.

Dit staat haaks op het beeld dat Constantinopel bij uitstek een christelijke stad was. Eusebius wilde Constantijn laten representeren als een keizer die in zijn ambt hoofdzakelijk bezig was met het stichten van kerken.¹¹⁸ Eusebius geeft het volgende beeld omtrent Constantinopel weer:

And being fully resolved to distinguish the city which bore his name with especial honor, he embellished it with numerous sacred edifices, both memorials of martyrs on the largest scale, and other buildings of the most splendid kind, not only within the city itself, but in its vicinity. (Vita Constantini, 3.48)¹¹⁹

Opvallend genoeg gebruikt Eusebius in dit stuk geen specifieke details om de christelijke bouwwerken in Constantinopel te omschrijven; het gaat om onscherpe termen die geen inzicht in de kerkbouw van Constantinopel geven.¹²⁰ Eusebius had als bisschop van Caesarea een belang om Constantijn neer te zetten als een christelijke keizer.¹²¹ Het

¹¹⁴ Bassett, *The urban image of late antique Constantinople*, 17; de Blaauw, 'Constantijn als kerkenbouwer', 87; Bardill, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, 235; Krautheimer, *Three Christian Capitals*, 40; Noel Lenski, 'The Reign of Constantine', in: Noel Lenski (red.), *The Cambridge Companion to the Age of Constantine* (Cambridge, 2006), 59–90, alhier 77; Johnson, 'Architecture of Empire', 291.

¹¹⁵ Bassett, *The urban image of late antique Constantinople*, 18–19; David Potter, *Constantine the Emperor* (Oxford, 2013), 240.

¹¹⁶ *Ibid.*, 240–241.

¹¹⁷ *Ibid.*, 259–260; Bassett, *The urban image of late antique Constantinople*, 22; Krautheimer, *Three Christian Capitals*, 42.

¹¹⁸ Bardill, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, 6.

¹¹⁹ Eusebius, *Life of Constantine*, 805.

¹²⁰ Krautheimer, *Three Christians Capitals*, 61.

¹²¹ Stephenson, *Constantine: Roman Emperor, Christian Victor*, 203.

christendom en Eusebius zijn niet van elkaar los te halen. Een voorbeeld was dat de ontmoetingen tussen Eusebius en Constantijn voornamelijk om geestelijke zaken gingen.¹²²

Anders dan het beeld dat Eusebius wilde creëren, geeft de kaart van Constantinopel een ander inzicht (zie bijlage 3). De naam van Constantijn kan eigenlijk maar aan vijf kerken in Constantinopel worden verbonden.¹²³ Vergelijkend met het aantal kerken in Rome en Jeruzalem gaat het om een relatief klein aantal kerken in Constantinopel. Om precies te zijn gaat het om de Hagia Sophia, de Hagia Irene, de Kerk van de Heilige Apostelen, de Sint Mocius en de Sint Acacius. Ofschoon er in het moderne debat ruimte is voor nuance, is de algemene consensus dat deze kerken door Constantijn zijn geconstrueerd. Verderop in dit hoofdstuk zal duidelijk worden dat het relatief kleine aantal kerken in Constantinopel met een combinatie van factoren te maken heeft, zoals de lokaal-politieke context, de beleidsmatige context en de tijd die Constantijn nog op de aarde te leven had.

Keizer Constantijn moest na zijn tolerantiebeleid rekening houden met de verschillende religieuze voorkeuren van zijn achterban in Constantinopel. De exacte aantallen van christenen ten aanzien van heidenen in Constantinopel is moeilijk vast te stellen; het is goed om te beseffen dat de scheiding tussen beide groepen in deze tijd niet zo scherp lag.¹²⁴ Constantijn hield bijvoorbeeld rekening met het traditionele geloof binnen Constantinopel door in de bouw te variëren tussen heidense heiligdommen en christelijke kerken.¹²⁵ Het was zaak dat Constantijn een balans zocht tussen de representatie van het heidendom jegens het christendom, omdat er door het tolerantiebeleid ruimte was voor religieus verschil in zijn achterban.¹²⁶

In tegenstelling tot Duitse architectuurhistoricus Richard Krautheimer, die in het boek *Three Christian Capitals* schreef dat er vrijwel geen heidense oppositie aanwezig was in de stad Constantinopel, is het aannemelijk dat er een vermenging was tussen de heidense en christelijke aristocratie.¹²⁷ Tegenwoordig ligt de algemene consensus dicht bij de visie van de Britse historicus David Potter, die in zijn boek *Constantine the Emperor* schreef dat Constantijn de aristocratie in Constantinopel wilde verenigen.

¹²² Barnes, 'Eusebius of Caesarea', 4.

¹²³ Bardill, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, 254; Paul Stephenson, 'Constantijn en de monumentalisering van Constantinopel', in: Olivier Hekster en Corjo Jansen (red.), *Constantijn de Grote: traditie en verandering* (Nijmegen, 2012), 134, 135; Stephenson, *Constantine: Roman Emperor, Christian Victor*, 202.

¹²⁴ Liz James, "'Pray Not to Fall into Temptation and Be on Your Guard": Pagan Statues in Christian Constantinople', *Gesta* 35:1 (1996), 12–20, alhier 13–14; Krautheimer, *Three Christian Capitals*, 64, 66.

¹²⁵ Lenski, 'The Reign of Constantine', 77–78.

¹²⁶ Bassett, *The urban image of late antique Constantinople*, 35.

¹²⁷ Krautheimer, *Three Christian Capitals*, 3.

Constantijn zou zich hierbij niet op religie hebben gericht, maar op het morele aspect van zijn hofhouding.¹²⁸ Hoezeer ook er nog enige twijfel kan bestaan of de focus op het morele aspect lag, is het in de kern van deze visie mogelijk om de heidense aristocratie een politieke rol te laten spelen in Constantinopel. Het feit is dat Constantijn in zijn bouwprogramma rekening hield met het heidendom in Constantinopel.¹²⁹ Zo liet hij zich bijvoorbeeld op het forum van Constantijn representeren als een zonnegod.¹³⁰

Daarnaast speelde Constantinopel een rol in het beleid inzake het gehele Romeinse Rijk. Rome werd nog altijd gezien als de hoofdstad van het Romeinse Rijk, maar de komst van Constantinopel gaf aan dat Rome niet onaantastbaar was.¹³¹ Alhoewel Constantinopel volgens de Britse historicus Allan Doig in het boek *Liturgy and architecture: from the early church to the Middle Ages* gebouwd werd om Nikomedia te vervangen, lijkt het waarschijnlijk dat Constantinopel een keizerlijke residentie was waarop Constantijn terug kon vallen.¹³² Constantinopel lag op een strategische plek om zowel economische als militaire redenen: aan de ene kant lag Constantinopel op een knooppunt van handel tussen Oost en West, terwijl de stad aan de andere kant goed verdedigbaar was.¹³³ Het past binnen het beleid van Constantijn om geleidelijk aan de hoofdstad te verschuiven; het Nieuwe Rome moest een belangrijke bijdrage gaan leveren aan het beleid binnen het Romeinse Rijk.¹³⁴ Een voorbeeld was dat de toekomst van Rome als hoofdstad werd steeds twijfelachtiger werd, door de druk die er op de grenzen van het West-Romeinse Rijk stond.¹³⁵

Voortbordurend op het beleid van Constantijn is de tijdsfactor niet te onderschatten. Waar Constantijn vanaf 312 zijn stempel kon drukken op de stad Rome, kon hij zich pas vanaf 324 bemoeien met Constantinopel. Vanaf het moment dat Constantijn de nieuwe stadsmuren aanlegde om de grond van de stad te vergroten, had hij uiteindelijk dertien jaar om Constantinopel als een keizerlijke residentie te construeren.¹³⁶ Het ging om een enorm project dat op poten werd gezet en anders dan in Jeruzalem was Constantijn zelf in Constantinopel aanwezig. Hoewel de basilica's door de lage kosten relatief snel gebouwd konden worden, was de stad er nog niet naar om

¹²⁸ Potter, *Constantine the Emperor*, 265; Bassett, *The urban image of late antique Constantinople*, 18.

¹²⁹ *Ibid.*, 34, 35; Stephenson, 'Constantijn en de monumentalisering van Constantinopel', 135; Potter, *Constantine the Emperor*, 265; Stephenson, *Constantine: Roman Emperor, Christian Victor*, 201.

¹³⁰ Stephenson, 'Constantijn en de monumentalisering van Constantinopel', 147.

¹³¹ Bassett, *The urban image of late antique Constantinople*, 31.

¹³² Doig, *Liturgy and architecture: from the early church to the Middle Ages*, 260; Krautheimer, *Three Christian Capitals*, 42.

¹³³ Potter, *Constantine the Emperor*, 240; Stephenson, *Constantine: Roman Emperor, Christian Victor*, 192–193; Krautheimer, *Three Christian Capitals*, 42.

¹³⁴ Bardill, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, 252; Stephenson, *Constantine: Roman Emperor, Christian Victor*, 192.

¹³⁵ Van Dam, *The Roman Revolution of Constantine*, 72–73.

¹³⁶ Johnson, 'Architecture of Empire', 291.

prominente lieden te ontvangen en te functioneren als het Nieuwe Rome.¹³⁷ Dit betekende dat Constantijn naast de kerkbouw ook andere gebouwen moest aanleggen om de stad te kunnen legitimeren als een belangrijke keizerlijke residentie.¹³⁸ Publieke gebouwen zoals het Hippodroom moesten worden afgemaakt.¹³⁹ De prioriteit van de kerkbouw stond door de publieke bouw onder druk om te zorgen voor een volwaardige Romeinse stad.¹⁴⁰

Toch gedroeg Constantijn zich als een zorgdrager van de kerkbouw in Constantinopel. Het staat vast dat Constantijn heidense beelden en gebouwen liet bouwen in Constantinopel.¹⁴¹ Dit neemt niet weg dat Constantijn zich niet alleen heeft gewaagd aan kerkbouw in het Nieuwe Rome. Zoals in de volgende alinea's helder zal worden zette hij de kerken op een strategische manier neer om de heidense gebouwen te overstemmen.¹⁴² In het volgende deel zullen vijf kerken in Constantinopel centraal staan: de Hagia Apostoloi, de Hagia Irene, de Hagia Sophia, de Sint-Acacius en de Sint-Mocius.

De eerste kerk die door Constantijn werd opgetrokken was de Hagia Apostoloi. Deze kerk werd aan het begin van de stad op de hoogste heuvel binnen de nieuwe stadsmuur neergezet.¹⁴³ Het is onzeker of Constantijn het eindresultaat van deze kerk heeft kunnen aanschouwen. Sommige historici denken dat deze kerk gebouwd is tijdens het leven van Constantijn, maar er zijn ook historici die denken dat de kerk pas rond 370 is geconstrueerd.¹⁴⁴ Daarentegen heeft Constantijn in ieder geval meegeholpen aan de bouw van deze kerk.¹⁴⁵

Zoals eerder aan bod kwam waren er heidense gebouwen in de stad aanwezig, maar het was de Hagia Apostoloi die als eerste bij het publiek opviel. De kerk was namelijk van een grote afstand waarneembaar voor bijvoorbeeld pelgrims en handelaren die naar de stad toe trokken; de plek van de kerk is letterlijk hoger ten opzichte van andere gebouwen.¹⁴⁶ Op deze manier representeerde Constantijn zich via de Hagia Apostoloi als een machtige keizer en een zorgdrager van het christendom in

¹³⁷ Bardill, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, 234.

¹³⁸ Bassett, *The urban image of late antique Constantinople*, 26–27.

¹³⁹ Sarah Bassett, 'The Antiquities in the Hippodrome of Constantinople', *Dumbarton Oaks Papers* 45 (1991), 87–96, alhier 87–88.

¹⁴⁰ Krautheimer, *Three Christian Capitals*, 44.

¹⁴¹ James, "'Pray Not to Fall into Temptation and Be on Your Guard": Pagan Statues in Christian Constantinople', 12; Elsner, 'Perspectives in Art', 266.

¹⁴² Brandt, *Konstantin der Grosse: der erste christliche Kaiser: eine Biographie*, 144.

¹⁴³ Potter, *Constantine the Emperor*, 262–263; Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 243.

¹⁴⁴ Johnson, 'Architecture of Empire', 292; Kevin Wilkinson, 'Palladas and the Foundation of Constantinople', *Journal of Roman Studies* 100 (2010), 179–194, alhier 190; Cyril Mango, 'Constantine's mausoleum and the translation of relics', *Byzantinische Zeitschrift* 83:1 (1990), 51–62, alhier 56.

¹⁴⁵ Stephenson, *Constantine: Roman Emperor, Christian Victor*, 190.

¹⁴⁶ Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 243, 269–270; Krautheimer, *Three Christian Capitals*, 57–58.

Constantinopel.¹⁴⁷ De associatie tussen het christendom en de stad Constantinopel is hierdoor snel gemaakt.

Daarnaast representeerde Constantijn zich in de Hagia Apostoloi als de dertiende apostel. Bij zijn dood liet Constantijn zich in een sarcofaag rondom resten van de apostelen bijzetten.¹⁴⁸ Opvallend is dat Constantijn niet de resten van alle apostelen liet overkomen, maar de resten van wat minder tot de verbeelding sprekende apostelen zoals Andreas, Timotheüs en Lukas.¹⁴⁹ Dit zou te maken kunnen hebben met het beleid waarin Constantijn geen onnodige vijanden wilde maken. Door de resten van deze apostelen in de Hagia Apostoloi bij te zetten hield Constantijn enerzijds rekening met zijn achterban, terwijl hij zich anderzijds zich kon legitimeren als een keizer die het werk van de apostelen wilde voortzetten.¹⁵⁰

Toch is het belangrijk een nuance betreffende het christelijke karakter van de Hagia Apostoloi te maken: voorheen stond er op deze plek een heidens heiligdom voor de godin Aphrodite.¹⁵¹ Ondanks dat Constantijn vaker kerken liet bouwen op plekken van vijanden, zouden de kerken ook kunnen hebben gefunctioneerd als middel om het christendom met het heidendom te vermengen. Het kwam Constantijn althans niet slecht uit dat hij de Hagia Apostoloi op een plek liet bouwen die altijd al als goddelijk werd beschouwd. Zoals gezegd was de scheiding tussen het christendom en het heidendom in deze tijd niet zo strikt.

De tweede kerk die centraal staat in dit stuk is de Hagia Irene; ook wel de kerk van Heilige Vrede genoemd.¹⁵² De meeste moderne historici zijn het er over eens dat de Hagia Irene in opdracht van keizer Constantijn is gebouwd. De kerk diende tot ongeveer 360 als kathedraal voor de bisschop van Constantinopel tot de Hagia Sophia werd opgetrokken.¹⁵³ Het lijkt om een kerk te gaan die tijdens het keizerlijke ambt van Constantijn een bisschoppelijke functie had. Constantijn zorgde in dit opzicht voor een verbetering van de kerkbouw binnen Constantinopel, omdat er voorheen een kleine

¹⁴⁷ Ruth Webb, 'The Aesthetics of Sacred Space: Narrative, Metaphor, and Motion in Ekphrasis' of Church Buildings', *Dumbarton Oaks Papers* 53 (1999), 59–74, alhier 66.

¹⁴⁸ Bardill, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, 253–254; Stephenson, *Constantine: Roman Emperor, Christian Victor*, 203; Johnson, 'Architecture of Empire', 295; Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 243; Mango, 'Constantine's mausoleum and the translation of relics', 58; Olivier Hekster, 'Constantijn en continuïteit van het keizerschap', in: Olivier Hekster en Corjo Jansen (red.), *Constantijn de Grote: traditie en verandering* (Nijmegen, 2012), 33–47, alhier 46.

¹⁴⁹ Johnson, 'Architecture of Empire', 292; Mango, 'Constantine's mausoleum and the translation of relics', 59.

¹⁵⁰ Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 269–271.

¹⁵¹ Hekster, 'Constantijn en continuïteit van het keizerschap', 30.

¹⁵² *Ibid.*, 33–47, alhier 28.

¹⁵³ Stephenson, *Constantine: Roman Emperor, Christian Victor*, 202; Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 238–239; Armstrong, 'Constantine's Churches: Symbol and Structure', 7; Krautheimer, *Three Christian Capitals*, 47; Bassett, *The urban image of late antique Constantinople*, 26.

huiskerk stond die nooit de macht van een Romeinse keizer had kunnen representeren.¹⁵⁴

In tegenstelling tot de boodschap van de christelijke overwinning in Constantinopel, stelt de Amerikaanse kunsthistorica Sarah Basset in het boek *The urban image of late antique Constantinople* dat het christendom zorgde voor een optie tussen de verschillende religies.¹⁵⁵ De Hagia Irene representeerde in dit verhaal de christelijke cultus, terwijl bijvoorbeeld de tempels van Fortuna en Rhea de heidense culten vertegenwoordigden.¹⁵⁶ Tot op zekere hoogte heeft Bassett een punt als het gaat om de vermenging van het christendom en het heidendom in de stad, maar de Hagia Irene zorgde wel degelijk voor een vooruitgang van het christendom door de transformatie van huiskerk tot hoofdkathedraal.¹⁵⁷ Deze 'plotselinge' transformatie maakte de optie voor het christendom op zijn minst erg interessant. Constantijn kon zich zodoende representeren via de Hagia Irene alsof het Gods wil was om het christendom door de Romeinse keizer groot te maken. Deze representatie was relevant totdat de Hagia Sophia werd opgetrokken.

Wat dat betreft is er bij de Hagia Sophia (of de Heilige Wijsheid) meer discussie over het onderwerp of Constantijn überhaupt verantwoordelijk was voor deze kerk. Hoewel de meeste moderne historici denken dat de kerk rond 360 is opgetrokken, is er geen consensus betreffende het begin van de bouw.¹⁵⁸ De start van de bouw is moeilijk te duiden doordat er weinig van de oorspronkelijke kerk over is nadat deze is afgebrand tijdens de Nika-opstand in 532.¹⁵⁹ Toch nemen de meeste moderne historici aan dat Constantijn aan het begin stond van de bouw van deze kerk, omdat door onderzoek naar de funderingen kan worden gesteld dat de karaktereigenschappen van de kerkbouw gelijkenissen tonen met kerken die door Constantijn in Rome en Jeruzalem zijn gebouwd.¹⁶⁰ Een voorbeeld is dat in de Hagia Sophia een zelfde soort marmer is gebruikt als in de Heilige Grafkerk van Jeruzalem.¹⁶¹

Zoals gezegd is het opvallend dat de kerk tijdens het leven van Constantijn niet volledig is opgetrokken. Aan de ene kant zou dit kunnen betekenen dat Constantijn te weinig tijd had om deze kerk te voltooien, maar aan de andere kant zullen er

¹⁵⁴ Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 238–239.

¹⁵⁵ Bassett, *The urban image of late antique Constantinople*, 34–35.

¹⁵⁶ *Ibid.*, 34.

¹⁵⁷ Van Poppel, 'Urbs et Augustus: the city of Rome in politics and representations of power during the Constantinian dynasty (306-361)', 169.

¹⁵⁸ Johnson, 'Architecture of Empire', 292; Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 237.

¹⁵⁹ Krautheimer, *Three Christian Capitals*, 52.

¹⁶⁰ Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 238; Armstrong, 'Constantine's Churches: Symbol and Structure', 7–8.

¹⁶¹ Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 238.

vraagtekens kunnen worden geplaatst bij de prioriteit van de bouw. Zo schreef Krautheimer in het boek *Three Christian Capitals* (1983) dat Constantijn minder prioriteit had bij het bouwen van de Hagia Sophia; de bouw van de kerk zou te veel tijd hebben gekost. Krautheimer redeneert dat Constantijn in andere steden een snel beleid had ten aanzien van kerkbouw.¹⁶² Het probleem van deze visie is echter dat het begin van de bouw vrijwel niet is vast te stellen. Het zou bijvoorbeeld mogelijk zijn geweest dat Constantijn pas aan het eind van zijn leven is begonnen aan de bouw van de Hagia Sophia.

Daarnaast is de prioriteitsverschuiving te verklaren aan het feit dat de stad (bijna) vanaf nul moest worden opgebouwd. Zoals hierboven is uitgelegd was Constantinopel aan het begin van de inmenging van Constantijn nog niet klaar voor het ontvangen van prominente lieden omdat de faciliteiten nog niet in orde waren. Krautheimer heeft een punt als het gaat om de verschuiving in de prioriteit van de bouw, maar waarschijnlijk had dit te maken met de bouw van Constantinopel als volwaardige nederzetting.¹⁶³

Tot slot waren de Sint-Acacijs en de Sint-Mocius gebouwd ter ere van lokale Byzantijnse martelaren.¹⁶⁴ Van de Sint-Acacijs is bekend dat de kerk tussen 330 en 359 is opgetrokken, terwijl het jaartal van de Sint-Mocius onzeker is.¹⁶⁵ De Sint-Mocius werd buiten de stad geplaatst op de plek waar de martelaar Sint Mocius zou zijn overleden.¹⁶⁶ Het opvallende is dat beide martelaren te maken hadden met de christenvervolgingen van keizer Diocletianus aan het einde van de derde- en aan het begin van de vierde eeuw.¹⁶⁷ Waar Diocletianus de christenen als een bedreiging zag, kon Constantijn zich via de lokale martelaren representeren als zorgdrager van het lokale christendom.

Daarbij werd de stad op 11 mei 330 door Constantijn en zijn gevolg ingewijd. Op deze dag was normaliter de feestdag van Sint-Mocius.¹⁶⁸ Het zou een logische gedachte zijn dat Constantijn belang hechtte aan de representatie via deze martelaar. Waarschijnlijk speelde Sint Mocius een grote rol betreffende de martelarencultus. Het is echter speculeren wat de exacte betekenis is van deze zet.

¹⁶² Krautheimer, *Three Christian Capitals*, 55.

¹⁶³ Van Poppel, 'Urbs et Augustus: the city of Rome in politics and representations of power during the Constantinian dynasty (306-361)', 166.

¹⁶⁴ Johnson, 'Architecture of Empire', 292; Van Poppel, 'Urbs et Augustus: the city of Rome in politics and representations of power during the Constantinian dynasty (306-361)', 169.

¹⁶⁵ Stephenson, *Constantine: Roman Emperor, Christian Victor*, 202.

¹⁶⁶ Barnes, *Constantine: dynasty, religion and power in the later Roman Empire*, 127.

¹⁶⁷ Bardill, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age*, 253; Stephenson, *Constantine: Roman Emperor, Christian Victor*, 202.

¹⁶⁸ Barnes, *Constantine: dynasty, religion and power in the later Roman Empire*, 127; Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, 243.

Concluderend probeerde Constantijn aangaande de representatie in Constantinopel een balans te vinden tussen het heidendom en het christendom; hij moest zich gedragen als de patroon van het christendom en als de patroon van de traditionele religies. Wat dat betreft gedroeg Constantijn zich ook in Constantinopel als een kameleon. Hoewel er veel aandacht was voor publieke en heidense gebouwen die van Constantinopel een grote Romeinse stad maakte, was er toch in de kerkbouw een licht voordeel te ontdekken voor het christendom. Vaak gaat het om subtiele karaktertrekken van de kerken, zoals de hoge plek waarop de Hagia Apostoloi staat.

Tot slot is het in de representatie van Constantinopel verstandig om rekening te houden met de tijd die Constantijn had. Hij had simpelweg niet alle tijd van de wereld om een stad (af) te bouwen. Door het verstrijken van de tijd is te zien waar Constantijn zijn prioriteit op had gelegd: hij wilde zich als een volwaardige keizer representeren in een stad die als het Nieuwe Rome werd gezien. De kerkbouw in Constantinopel was een onderdeel van dit beleid.

Conclusie

Keizer Constantijn representeerde zich via de kerkbouw in Rome, Jeruzalem en Constantinopel op diverse manieren. In het grotere geheel gedroeg hij zich als een kameleon die zich aanpaste aan de situatie van de stad. In overeenstemming met Krautheimer in de status quaestionis was Constantijn bezig om het christendom voor zijn eigen politieke gewin aan de situatie van de stad te koppelen. Waar Constantijn in Rome en Constantinopel een balans moest zoeken tussen het christendom en het heidendom, speelde Jeruzalem een belangrijke rol als symbolische stad waardoor hij zijn keizerlijke macht kon legitimeren via het Bijbelse verleden. De kerkbouw richtte zich in Jeruzalem onder andere op plaatsen waar Jezus Christus gestorven was, terwijl Constantijn bij de kerkbouw in Rome rekening hield met traditionele religie van de Romeinse senaat door aan de rand van de stad te bouwen.

Verder moest Constantijn in Constantinopel voorzien in de bouw van een volwaardige stad in het Romeinse Rijk. Dit betekende voor Constantijn dat hij naast de kerkbouw ook voor andere faciliteiten moest zorgen; Rome en Jeruzalem waren wat dat betreft al meer voorzien van deze faciliteiten. In tegenstelling tot Girardet die in de status quaestionis stelt dat Constantijn een soort plan had om het heidendom langzaam te laten vervangen door het christendom, laat de verscheidenheid aan projecten zien dat Constantijn met iedere situatie anders moest omgaan. Het ging hem niet zozeer om het brengen van het christendom, maar het ging hem om het behalen van succes als Romeinse keizer.

Daarnaast representeerde Constantijn zich met verschillende titels aan de hand van de kerkbouw. Hij zette zich bijvoorbeeld neer als overwinnaar ten koste van Maxentius in Rome, als profeet in Jeruzalem en als dertiende apostel in Constantinopel. Hierbij was het belangrijk dat de representatie aan de hand van de titels binnen de steden wisselden per kerk. Er was geen eenduidig beleid in welke titels er werden gebruikt. Het lijkt erop dat Constantijn de titels voornamelijk gebruikte in de context van de kerkbouw. Het gebruik van titels was bedoeld om Constantijn neer te zetten als een volwaardige keizer die het beste met het Romeinse Rijk voor had.

Conform Holloway die in de status quaestionis zei dat Constantijn als Romeinse keizer en christelijke patroon een soort dubbelrol had in Rome, veranderde Constantijn in de drie steden steeds van rol om de representatie zo voorspoedig mogelijk te laten verlopen. Zijn rol als christelijke patroon was belangrijk omdat hij dit kon gebruiken om een succesvolle Romeinse keizer te worden; er is echter geen strikte scheiding tussen beiden. Al met al was keizer Constantijn zich in zijn representatie van de kerkbouw in Rome, Jeruzalem en Constantinopel bewust van één belangrijke regel: de vertegenwoordiging van succes kan op meerdere manieren worden vertolkt.

Bibliografie

Bronnen

Eusebius, *Life of Constantine*, vert. A.C. McGiffert (New York, 1890).

Literatuur

Alföldi, Andreas, 'On the Foundation of Constantinople: A Few Notes', *The Journal of Roman Studies* 37:1-2 (1947), 10–16.

Armstrong, Gregory, 'Constantine's Churches: Symbol and Structure', *Journal of the Society of Architectural Historians* 33:1 (1974), 5–16.

Bardill, Jonathan, *Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age* (Cambridge, 2012).

Barnes, Timothy, *Constantine: dynasty, religion and power in the later Roman Empire* (Edinburgh, 2014).

---, 'Eusebius of Caesarea', *The Expository Times* 121:1 (2009), 1–14.

Bassett, Sarah, 'The Antiquities in the Hippodrome of Constantinople', *Dumbarton Oaks Papers* 45 (1991), 87–96.

---, *The urban image of late antique Constantinople* (Cambridge, 2004).

Baynes, Norman, *Constantine the Great and the Christian Church* (Londen, 1929).

Brandt, Hartwin, *Konstantin der Grosse: der erste christliche Kaiser: eine Biographie* (München, 2006).

Brower, Jeffrey en Micheal Rea, 'Understanding the Trinity', *Logos: A Journal of Catholic Thought and Culture* 8:1 (2005), 145–157.

Burckhardt, Jakob, *The Age of Constantine the Great* (New York, 1853).

Curran, John, *Pagan city and Christian capital: Rome in the fourth century* (Belfast, 2000).

Davies, Paul, 'The origin and purpose of the persecution of AD 303', *Journal of Theological Studies* 40:1 (1989), 66–94.

de Blaauw, Sible, 'Constantijn als kerkenbouwer', in: Olivier Hekster en Corjo Jansen (red.), *Constantijn de Grote: traditie en verandering* (Nijmegen, 2012).

---, 'Translations of the Sacred City between Jerusalem and Rome', in: Jeroen Goudeau, Mariette Verhoeven, en Wouter Weijers (red.), *The Imagined and Real Jerusalem in Art and Architecture* (Leiden-Boston, 2014), 136–165.

- de Blois, Luuk en Robartus Johannes van der Spek, *Een kennismaking met de oude wereld* (Bussum, 2012).
- Doig, Allan, *Liturgy and architecture: from the early church to the Middle Ages* (Oxford, 2008).
- Drake, H.A., 'Constantine and Consensus', *Church History* 64:1 (1995), 1–15.
- Drake, Harold, 'The Impact of Constantine on Christianity', in: *The Cambridge Companion to the Age of Constantine* (Cambridge, 2006), 111–132.
- Drijvers, Jan Willem, *Cyril of Jerusalem: Bishop and City* (Leiden-Boston, 2004).
- Elsner, Jas, 'Perspectives in Art', in: *The Cambridge Companion to the Age of Constantine* (Cambridge, 2006), 255–277.
- , 'The Itinerarium Burdigalense: Politics and Salvation in the Geography of Constantine's Empire', *The Journal of Roman Studies* 90 (2000), 181–195.
- Eusebius, *Life of Constantine*.
- Girardet, Klaus, *Der Kaiser und sein Gott: das Christentum im Denken und in der Religionspolitik Konstantins des Grossen* (Berlijn, 2010).
- Hekster, Olivier, 'Constantijn en continuïteit van het keizerschap', in: Olivier Hekster en Corjo Jansen (red.), *Constantijn de Grote: traditie en verandering* (Nijmegen, 2012), 33–47.
- Holloway, Ross, *Constantine & Rome* (Yale, 2004).
- Hunt, David, 'Constantine and Jerusalem', *The Journal of Ecclesiastical History* 48:03 (1997), 405–424.
- James, Liz, "'Pray Not to Fall into Temptation and Be on Your Guard": Pagan Statues in Christian Constantinople', *Gesta* 35:1 (1996), 12–20.
- Johnson, Mark, 'Architecture of Empire', in: *The Cambridge Companion to the Age of Constantine* (Cambridge, 2006), 278–297.
- Koscheski, Jonathan, 'The earliest Christian war: Second- and third-Century Martyrdom and the Creation of Cosmic Warriors', *Journal of Religious Ethics* 39:1 (2011), 100–124.
- Krautheimer, Richard, *Rome: Profile of a City, 312-1308* (New Jersey, 1980).
- , *Three Christian Capitals* (Londen, 1983).
- Lacey, Walter Kirkpatrick, 'Patria Potestas', in: *The Family in Ancient Rome: new perspectives* (New York, 1986).
- Lenski, Noel, 'Evoking the Pagan Past: Instinctu divinitatis and Constantine's Capture of Rome', *Journal of Late Antiquity* 1:2 (2008), 204–257.
- , *The Cambridge Companion to the Age of Constantine* (Cambridge, 2006).

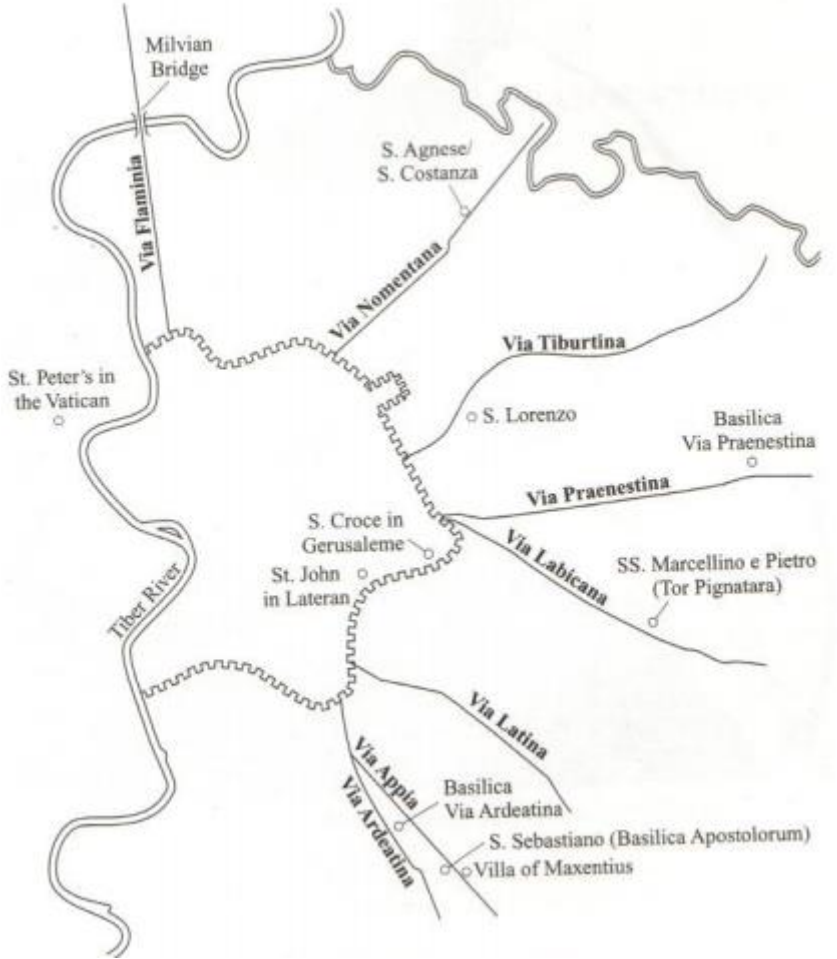
- , 'The Reign of Constantine', in: Noel Lenski (red.), *The Cambridge Companion to the Age of Constantine* (Cambridge, 2006), 59–90.
- Mango, Cyril, 'Constantine's mausoleum and the translation of relics', *Byzantinische Zeitschrift* 83:1 (1990), 51–62.
- McKay, John, *A History of Western Society* (Boston-New York, 2011).
- Odahl, Charles Matson, *Constantine and the Christian Empire* (Londen-New York, 2004).
- , 'God and Constantine: Divine Sanction for Imperial Rule in the First Christian Emperor's Early Letters and Art', *The Catholic Historical Review* 81:3 (1995), 327–352.
- Pohlsander, Hans, 'Constantine I (306 - 337 A.D.)', *De Imperatoribus Romanis*, 1999 <<http://www.moellerhaus.com/Roman Emperors/conniei.htm>>.
- Potter, David, *Constantine the Emperor* (Oxford, 2013).
- Seeck, Otto, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt* (Berlijn, 1922).
- Stephenson, Paul, 'Constantijn en de monumentalisering van Constantinopel', in: Olivier Hekster en Corjo Jansen (red.), *Constantijn de Grote: traditie en verandering* (Nijmegen, 2012).
- , *Constantine: Roman Emperor, Christian Victor* (New York, 2009).
- Storage, William, 'The Arch of Constantine', *rome101.com*, 2008 <<http://www.rome101.com/Topics/ArchConstantine/>>.
- Van Dam, Raymond, *The Roman Revolution of Constantine* (Cambridge, 2007).
- Van Poppel, Sanne, 'Urbs et Augustus: the city of Rome in politics and representations of power during the Constantinian dynasty (306-361)' (Radboud Universiteit Nijmegen, 2014).
- Walker, Peter, *Holy City, Holy Places? Christian Attitudes to Jerusalem and the Holy Land in the Fourth Century* (Oxford, 1990).
- Webb, Ruth, 'The Aesthetics of Sacred Space: Narrative, Metaphor, and Motion in Ekphrasis of Church Buildings', *Dumbarton Oaks Papers* 53 (1999), 59–74.
- Weiss, Peter, 'The vision of Constantine', *Journal of Roman Archaeology* 16 (2003), 237–259.
- Wilkinson, Kevin, 'Palladas and the Foundation of Constantinople', *Journal of Roman Studies* 100 (2010), 179–194.

Afbeeldingen

Maker onbekend, 'Constantijn de Grote',
<<http://www.protestant.nu/Encyclopedie/tabid/359/Page/constantijn%20de%20grote/Default.aspx>> [Geraadpleegd op 10-06-2016].

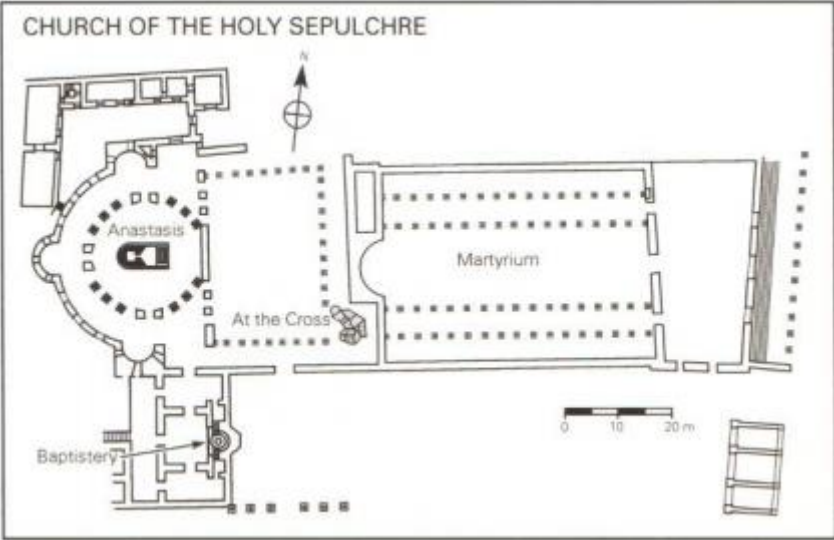
Bijlagen

Bijlage 1: kaart Rome in de vierde eeuw¹⁶⁹

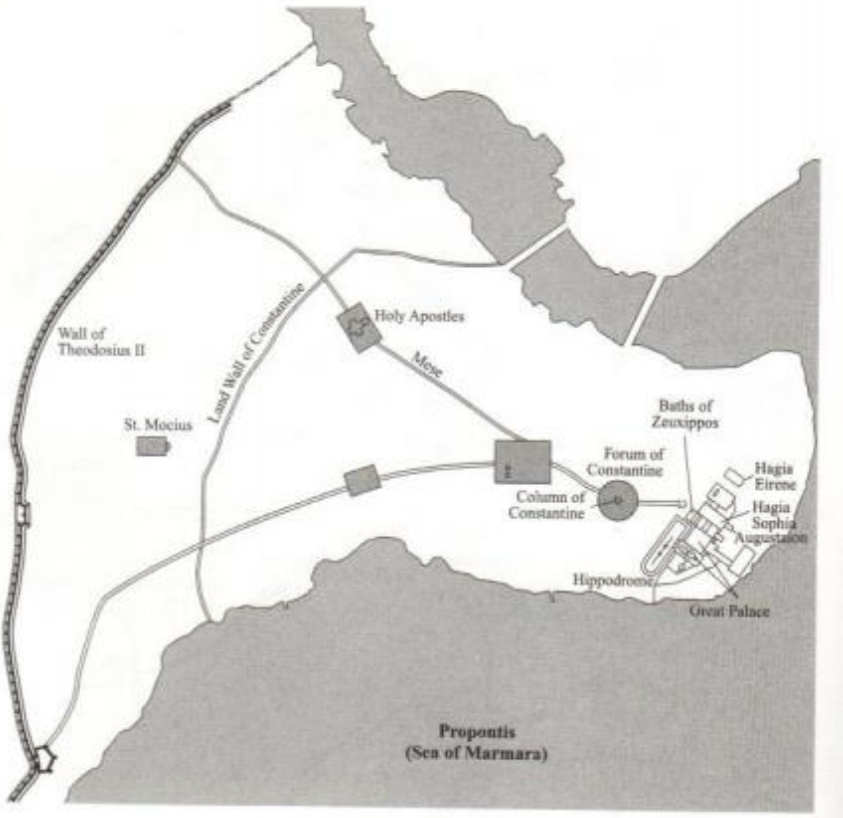
¹⁶⁹ Lenski, *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, 409.

Bijlage 2: kaart Jeruzalem en de Heilige Grafkerk in de vierde eeuw¹⁷⁰

¹⁷⁰ Drijvers, *Cyril of Jerusalem: Bishop and City*, 215.

Bijlage 3: kaart Constantinopel in de vierde eeuw¹⁷¹

¹⁷¹ Lenski, *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, 410.